HARRINGTON: MODERNÍ SOC. TEORIE

a manifesty politických doktrín, ale také na film, rozhlas, masová média a obecně na každodenní život. Podle Blocha obsahuje ideologie utopický rozměr, v němž diskurzy, představy a čísla vytvářejí obrazy lepšího světa a objasňují, co v tomto světě chybí a za co by se mělo bojovat ve jménu svobodnější a šťastnější budoucnosti. Bloch tak přinesl „hermeneutický" výklad způsobů, jimiž kulturní dějiny a společensko-hospodářský vývoj směřují k socialismu a k naplnění nejvytouženějších snů a nadějí lidstva.

Bloch rozvinul typ kulturní teorie, která se značně liší od jiných marxistických modelů, jež představují kritiku ideologie jako boření buržoazní civilizace. Na rozdíl od dogmatických marxistických studií Bloch nekladl rovnítko mezi kulturu a ideologii ve zcela negativním smyslu. Dogmatický model – jak jej hlásal Lenin a většina marxistů-leninistů – interpretoval ideologii v první řadě jako proces mystifikace a chyb, jako „falešné vědomí". Podle dogmatického modelu měla kritika ideologie jednoduše předvést falešné zájmy vládnoucí třídy na kulturních objektech a potom je rozdrtit těžkým kladivem „vědecké" marxistické kritiky.

Přestože marxismus-leninismus rozvinul také pozitivnější koncepci ideologie, která považovala socialistické ideje za konstruktivní síly podporující revoluční vědomí, Bloch zůstával ostražitý vůči těm, kteří zdůrazňovali jednoznačně progresivní rysy socialistické ideologie. Místo toho spatřoval emancipační obsah ve všech živých ideologiích – socialistických či kapitalistických – a současně viděl také jejich klamné vlastnosti. Podle Blocha měla ideologie dvě tváře: obsahovala prvky manipulace a dominance, ale také pozůstatky nebo přebytky, které lze využít pro sociální kritiku v zájmu rozvoje *osvícené politiky. Bloch odmítal udavačské „poloviční osvícenství" dogmatického marxismu. Poloviční osvícenství nesprávně zavrhovalo jako pověry a legendy všechno, co neodpovídalo jeho „vědeckým" kritériím. Klamalo se představou, že pravdu lze získat výhradně vyloučením chyb, a nikoli nabídkou alternativní představy. Bloch byl přesvědčen, že porážku levice ve výmarské republice lze částečně vysvětlit skutečností, že levice měla sklony soustředit se na negativní ostouzení kapitalismu a buržoazie, kdežto fašismus vštěpoval masám, které zoufale toužily po lepším životě, zjevně pozitivnější a přitažlivější představu.

Antonio Gramsci: teorie hegemonie

Italský marxistický teoretik Antonio *Gramsci se v roce 1921 stal tajemníkem italské komunistické strany. V roce 1926 jej Mussoliniho fašistický režim uvrhl do vězení, kde v roce 1937 zemřel. Vládnoucí intelektuální a kulturní síly tvoří podle Gramsciho formu ***hegemonie*** čili nadvlády idejí a kulturních forem, které navozují souhlas s vládou vedoucích skupin společnosti. Gramsci tvrdil, že jednota převládajících skupin se obvykle vytváří prostřednictvím státu, jako například v americké revoluci nebo při sjednocení Itálie v 19. století. Kromě

toho při utváření hegemonie hrají svou roli také instituce ***občanské společnosti***. Občanská společnost zahrnuje instituce církve, školství, média a formy lidové kultury. Je prostředníkem mezi soukromou sférou ekonomických zájmů a rodiny na straně jedné a veřejnou autoritou státu na straně druhé.

Podle Gramsciho představy si společnosti udržují stabilitu pomocí kombinace ***síly*** a ***souhlasu***, k nimž patří také úcta k „intelektuálnímu a morálnímu vůdcovství". Společenské řády jsou na jedné straně zakládány a reprodukovány skrze působení institucí a skupin, které násilně uplatňují moc a nadvládu, aby udržely sociální hranice a pravidla – jsou to například policie, vojsko nebo skupiny občanské sebeobrany. Jiné instituce související s náboženstvím, vzděláváním a médii navozují souhlas s převládajícím řádem, který určuje charakteristický typ sociálního systému, jako je například tržní kapitalismus, fašismus nebo komunismus. Společnosti také nastolují hegemonii prostřednictvím institucionalizace *patriarchátu či nadřazenosti mužů a prostřednictvím nadvlády dominantní rasové či etnické skupiny nad podřízenými skupinami. V díle *Sešity z vězení* (Lettere dal carcere, 1926–1937), publikovaném po jeho smrti v různě uspořádaných výborech, používá Gramsci jako hlavní příklad italský fašismus. Gramsci ukázal, jak fašismus vytlačil z Itálie předchozí liberální buržoazní režim. Docílil toho prostřednictvím kontroly státu a častým represivním vlivem na školství, média a další kulturní, společenské a politické instituce.

Teorie hegemonie podle Gramsciho obsahovala jak analýzu způsobů, jimiž převažující politické síly dosahují hegemonické autority, tak vymezení sil, skupin a myšlenek, které působí proti stávající hegemonii a mohou s ní soupeřit a svrhnout ji. Jedním příkladem takové analýzy z nedávné doby je studie soustředící se na konzervativní režimy Margaret Thatcherové ve Velké Británii a Ronalda Reagana ve Spojených státech v osmdesátých letech 20. století. Stuart *Hall (1980a) a ostatní analyzovali způsoby, jimiž thatcherovský a reaganovský režim působil proti hegemonii sociálnědemokratické politiky. Podařilo se jim docílit nové hegemonie tržního individualismu. V osmdesátých letech získaly konzervativní skupiny kontrolu nad státem a médii a ovládly také kulturní instituce, například skupiny expertů a politické akční skupiny shromažďující finanční prostředky. Podařilo se jim představit trh nejen jako zdroj bohatství, ale také jako řešení všech sociálních problémů, zatímco stát byl vyobrazen jako příčina nadměrného zdanění, přehnané regulace a byrokratické neschopnosti.

V této souvislosti Gramsci definoval ideologii jako „sociální pojivo", které drží pohromadě dominantní společenský řád. Svou vlastní *„filozofii praxe" popisoval jako způsob myšlení, který je v protikladu k ideologii, protestuje proti dominantním institucím a společenským vztahům a pokouší se vytvořit socialistickou kontrahegemonii. Ve svém eseji „Kulturní témata: ideologický

materiál" (přetisk, 1985) Gramsci poznamenal, že tisk se ve dvacátých letech 20. století stal dominantním nástrojem ideologické legitimizace stávajících institucí, ale že svou úlohu sehrály také mnohé další instituce, například církev, školy a společensko-kulturní spolky a skupiny. Volal po soustavné kritice hegemonických sil, které legitimizovaly tyto instituce, a usiloval o vytvoření alternativních idejí a hnutí, která by dokázala zpochybnit stávající systém.

Gramsciho kritiku dominantních forem kultury převzala frankfurtská škola a později britská kulturální studia, k nimž se stručně vrátíme. Nyní se ale podíváme na frankfurtskou školu.

Kritická teorie společnosti: frankfurtská škola

Termín „frankfurtská škola" označuje práci členů Ústavu pro sociální výzkum (Institut für Sozialforschung), který byl založen v německém Frankfurtu v roce 1923. Pod vedením prvního ředitele Carla Grünberga se ústav ve dvacátých letech orientoval na empirický a historický výzkum a na problémy hnutí evropské pracující třídy. Stal se prvním marxisticky zaměřeným výzkumným střediskem působícím na německé historické univerzitě. Ve třicátých letech se ředitelem ústavu stal Max *Horkheimer, který kolem sebe shromáždil mnoho nadaných teoretiků včetně Ericha *Fromma, Franze *Neumanna, Herberta *Marcuse a Theodora W. *Adorna. Pod Horkheimerovým vedením ústav usiloval o rozvíjení interdisciplinární sociální teorie sloužící jako nástroj společenské transformace. Práce z tohoto období byla syntézou filozofie a sociální teorie a spojovala sociologii, psychologii, kulturní analýzu a politickou ekonomii. Vědečtí pracovníci ústavu byli většinou židovského původu a po Hitlerově nástupu k moci byli nuceni opustit Německo. Většina z nich emigrovala do USA, kde byl ústav v letech 1931–1949 přičleněn ke Kolumbijské univerzitě a po roce 1949 se vrátil do Frankfurtu.

Prvním větším projektem pod Horkheimerovým vedením byla systematická studie autority a zkoumání jedinců, kteří ji ochotně, ale iracionálně odevzdali autoritářským režimům. Projekt vyvrcholil dvousvazkovou prací *Studien über Autorität und Familie* (1936) a řadou studií o fašismu. Ve třicátých letech a později označoval ústav svou práci jako „kritickou teorii společnosti". Výraz *„kritická teorie" poprvé použil Horkheimer v původním eseji z roku 1937, kterým se podrobněji zabýváme v 19. rámečku. Kritická teorie byla dlouhá léta označením pro osobitou odnož marxismu, která se od ostatních lišila snahou založit radikální interdisciplinární sociální teorii vycházející z hegelovsko-marxistické dialektiky. Kritičtí teoretici tvrdili, že Marxovy teorie peněz,

RÁMEČEK 19 | Horkheimerův esej „Kritická a tradiční teorie"

V klíčové stati z roku 1937, nazvané „Tradiční a kritická teorie" (Traditionelle und kritische Theorie), Max Horkheimer tvrdil, že moderní filozofie a věda od dob Descartových trpí abstrakcí a *objektivismem, odtrženým od sociální praxe. Na rozdíl od „tradiční teorie" a zejména *pozitivismu měla být nová „kritická teorie" zakotvena v sociální teorii a marxistické politické ekonomii. Měla by vystoupit se systematickou kritikou existující společnosti a připojit se ke snahám vytvořit alternativu ke kapitalismu a nestvůrnosti fašismu. Horkheimer tvrdil, že kritická teorie by mohla ukázat cestu, jak by se „koncepce, které zcela ovládají ekonomiku" mohly proměnit „ve svůj opak: spravedlivá směna v prohlubující se sociální nespravedlnost; svobodné hospodářství v nadvládu monopolů; produktivní práce ve vztahy, jež omezují výrobu; udržení života společnosti v ožebračování lidí" (1937, s. 247). Cílem kritické teorie bylo transformovat tyto sociální podmínky a poskytnout teorii „historického hnutí v období, jež se nyní blíží svému konci" (1937, s. 247).

Kritická teorie vypracovala analýzu transformace kompetitivního kapitalismu v monopolní kapitalismus a fašismus. Usilovala o to, aby se stala součástí historického procesu, v němž by kapitalismus byl nahrazen socialismem. Horkheimer prohlásil: „Kategorie, které vznikly pod jejím vlivem, kritizují přítomnost. Marxistické kategorie třídy, vykořisťování, nadhodnoty, zisku, zbídačení a zhroucení jsou momenty pojmového celku, jejichž význam musí být hledán nikoli v reprodukci současné společnosti, ale v její transformaci ve správnou společnost." (1937, s. 218) Kritická teorie je tedy motivována zájmem o emancipaci. Je to filozofie sociální praxe zapojené do „zápasu o budoucnost". Kritická teorie musí zůstat loajální k „myšlence budoucí společnosti jako společenství svobodných lidských bytostí, nakolik je taková společnost možná s ohledem na současné technické prostředky" (1937, s. 230).

hodnoty, směny a *zbožního fetišismu se vztahují nejen ke kapitalistické ekonomii, ale také ke všem sociálním vztahům v kapitalismu. Veškeré lidské vztahy v kapitalismu, veřejné i soukromé, jsou ovládány směnnou hodnotou a zbožními formami.

V řadě studií vypracovaných ve třicátých letech rozvinuli frankfurtští teoretici popis monopolního kapitalismu a nového industriálního státu. Soustředili se na úlohu technologie, velkých korporací a masové komunikace při úpadku demokracie a narušení morální odpovědnosti jedinců. Prosluli teoriemi „totálně řízené společnosti" a analyzovali rostoucí moc kapitalismu a byrokracie nad všemi aspekty sociálního života, kritizovali rozvoj nových

forem sociální kontroly. Předložili výzkumné programy, které ovlivnily mnohé aspekty evropské sociální teorie až do sedmdesátých let.

Teorie „kulturního průmyslu"

Frankfurtská škola razila výraz „kulturní průmysl", jímž označovala proces industrializace kultury a komerční imperativy masové produkce a spotřeby, které ji určovaly. Kritičtí teoretici analyzovali všechny kulturní artefakty v kontextu industriální organizace, kde zprostředkované objekty vykazují stejné rysy jako ostatní produkty masové výroby: *komodifikaci, standardizaci a zmasovění. Podle jejich názoru měl kulturní průmysl specifickou funkci spočívající v zajištění ideologické legitimizace kapitalistické společnosti a v integraci jedinců do jejího způsobu života. V centru trávení volného času v průmyslové společnosti stojí masová kultura a komunikace jako nástroje socializace a jako zprostředkovatelé politické reality. Proto je bylo možné považovat za hlavní instituce moderního života s řadou ekonomických, politických a kulturních účinků. Kritičtí teoretici jako jedni z prvních zkoumali dopady konzumní společnosti na třídy, jež měly být podle marxismu nástrojem revoluce. Zkoumali, jak spotřeba a kulturní průmysl působí při stabilizaci kapitalismu. Proto také hledali nové činitele a modely politické emancipace, které by mohly sociální vědě posloužit jako normy.

S pojmem kulturního průmyslu byli nejtěsněji spjati dva teoretici: Walter *Benjamin a Theodor *Adorno. Přestože Benjamin formálně k frankfurtské škole nepatřil, měl na ni podstatný vliv a byl těsně spjat s duchem její práce. Nejprve se zaměříme na jeho dílo.

Walter Benjamin: masová kultura a úpadek „aury"

Benjamin působil ve dvacátých a třicátých letech 20. století v Berlíně a v Paříži a v nových technologiích kulturní produkce, například ve fotografii, filmu a rozhlasu rozeznal relativně sociálně *emancipační aspekty. Benjamin byl jedním z prvních radikálních kritiků, který se pozorně zabýval kulturou masových médií a zhodnotil jejich komplexní povahu a účinky. Ve svém proslulém eseji z roku 1936 „Umělecké dílo ve věku technické reprodukovatelnosti" (Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit) si Benjamin všiml, jak nová masová média nahrazují starší formy kultury. Masová reprodukce fotografie, filmu, nahrávek a publikací nahradila aspekt původní jedinečnosti nebo magické „aury" uměleckého díla z dřívějších dob. Benjamin

byl přesvědčen o tom, že masová komunikace, osvobozená od aury výlučnosti vysoké kultury, může do jisté míry kultivovat více kritických jedinců schopných posuzovat a analyzovat svůj svět, stejně jako sportovní fanoušci mohou rozpitvat a ocenit sportovní činnost. Tvrdil zejména, že zpracování překotného sledu filmových obrazů pomohlo naučit jedince lépe odolávat bouřlivému přívalu zážitků v industrializovaných městských společnostech. Současně však zůstával velmi kritický k produktům a funkcím kulturního průmyslu. Vůči široké škále možností kultury však zaujímal méně negativní postoj než někteří jiní příslušníci frankfurtské školy. Ve spolupráci s plodným německým dramatikem Bertoldem *Brechtem psal Benjamin filmové scénáře a rozhlasové hry a snažil se využít média jako orgány společenského pokroku. V eseji „Umělec jako výrobce" (Der Autor als Produzent, 1934) Benjamin tvrdil, že radikální kulturní tvůrci by měli změnit funkci aparátu kulturní produkce, měli by proměnit divadlo a film ve fórum politického osvícenství, které sahá za hranice čistě „kulinářského" potěšení obecenstva. Bertold Brecht pracoval ve stejném duchu jako Benjamin a ve svých pojednáních o teorii rozhlasu předjímal internet: volal po proměně aparátu vysílání z jednosměrného přenosu v interaktivní formu obousměrné nebo mnohokanálové komunikace (srov. Silberman 2000, s. 41 a dále).

Benjamin chtěl podporovat radikální mediální politiku orientovanou na opoziční kulturu. Uvědomoval si však, že média, jako je film, mohou mít i konzervativní účinky. Ztrátu „aury" tradičních uměleckých děl a vysoké kultury považoval za progresivní jev a připouštěl, že film může například prostřednictvím detailních záběrů přispět k fetišizaci jistých hvězd a obrazů a vytvořit tak nový typ ideologické magie založené na kultu slavných osobností.

Benjamin také rozvíjel jedinečný přístup ke kulturní historii. V mikrologické historii Paříže 19. století, známé jako *Passagenwerk*, analyzoval úpravy výkladních skříní, křižovatky ulic, fasády domů a bohémské subkultury ve snaze objasnit obecnější obrysy francouzské metropole. Nedokončený projekt je dokladem Benjaminovy fascinace drobnostmi každodenního života spotřebitele. V této oblasti Benjamin čerpal inspiraci od dadaistických a surrealistických básníků a malířů (Benjamin, 1925–1939; viz také Buck-Morss, 1977, 1989).

Theodor Adorno a Max Horkheimer: *Dialektik der Aufklärung*

Adorno a Horkheimer reagovali na Benjaminův optimistický obraz masových médií ve své vlivné a hluboce pesimistické knize *Dialektik der Aufklärung*, která poprvé vyšla v Německu v roce 1947 (podle rukopisu z roku 1944).

Tvrdili, že systém kulturní výroby, jemuž dominuje film, rozhlasové vysílání, noviny a časopisy, je ovládán inzercí a komerčními imperativy, které slouží konzumnímu kapitalismu. Načrtli představu dějin od starověkého Řecka až do současnosti a tvrdili, že rozum a *osvícenství se proměnily ve svůj opak a že z nástrojů pravdy a osvobození se staly nástroje dominance. Pod tlakem societálních systémů se rozum stal *_instrumentálním_*, lidské bytosti redukoval na zpředmětnělé věci a přírodu na vyčíslitelné veličiny. Takové způsoby abstrakce umožnily vědě a technice rychlý rozvoj, ale současně vytvořily morální prázdnotu, jež vedla k sociální psychóze a vyvrcholila koncentračními tábory fašistického a sovětského komunistického režimu. Věda a technika vytvořily nástroje vyhlazování, kultura degenerovala v masovou zábavu a demokracie se zhroutila ve fašismus založený na masové podpoře charizmatických vůdců. Tato zvrácená „dialektika osvícenství" vedla jedince k tomu, aby ovládli svoje těla, zřekli se svých nejniternějších potřeb a přání a nechali se pohltit systémem, který z nich vytvořil pasivní vykonavatele války a perzekucí.

Ačkoli se mnozí kritici domnívali, že Adorno a Horkheimer se příliš soustředili na ideu manipulace a podvodu na masách, jejich přístup přesto přináší důležitý korektiv populistických přístupů k mediální kultuře, které mají sklon zlehčovat způsoby, jimiž média uplatňují moc nad publikem a vyvolávají konformistické chování (viz diskuse v: Kellner, 1989a, 1995). Měli bychom také uvést, že v ostré kritice osvícenského scientismu a racionalismu Adorno a Horkheimer obvinili také marxismus z jisté míry „dialektického osvícenství". Podle jejich názoru i marxismus, přinejmenším ve svých reduktivních a dogmatických formách, ve své oslavě „socialistické výroby" a „pokroku" potvrzoval primát práce a instrumentálního rozumu.

Po druhé světové válce se Adorno a Horkheimer vrátili do Frankfurtu, aby obnovili Ústav pro sociální výzkum, zatímco Herbert Marcuse, Leo Löwenthal a další zůstali ve Spojených státech. V roce 1966 Adorno uveřejnil zásadní práci o filozofické metodě, *Negative Dialektik*, v níž chtěl očistit Hegelovo pojetí jednoty a dialektického boje protikladů jako logického hnacího motoru historických změn. Adorno poskytl kvalifikovanou podporu tomu, co Marx označil jako Hegelovu *idealistickou reifikaci materiální základny sociálního života. Adorno měl za to, že sleduje Hegelův princip dialektického „negativismu" způsobem, jemuž se sám Hegel zpronevěřil podporou pruského národního státu jako nejautentičtějšího činitele sociální sounáležitosti. Negativita znamenala pro Adorna odhalování nerovnosti mezi údajnými ideály společnosti – ideály volnosti, rovnosti a bratrství – a samotnou skutečností sociální represe. Znamenala poukazování na diferenci – Adorno používal výraz „non-identita" – mezi pojmy a věcmi nebo mezi hodnotami a idejemi na straně jedné

a materiálním stavem věcí na straně druhé. Ve své poslední zásadní práci *Estetická teorie* (Ästetische Theorie, 1970) použil Adorno tuto koncepci při vysvětlení *modernistického umění jako možného nositele pravdy a poučení o „systému iluzí", jímž byl konzumní kapitalismus. Adorno prohlašoval, že v modernistickém uměleckém díle – jako příklady uváděl práce experimentálních skladatelů, jako byli Arnold Schoenberg a Alban Berg, a avantgardních spisovatelů a dramatiků, jako byl Samuel Beckett – je možné rozpoznat způsob estetického prožitku, který vrhá světlo na to, jak kapitalistický konzum redukuje niterné smyslové prožitky na čistě funkční tělesné uspokojení.

V tomto období se frankfurtští teoretici účastnili častých metodologických a podstatných debat se stoupenci jiných sociálních teorií. Nejnápadnějším příkladem je výbor textů *The Positivist Dispute in German Sociology*, který Adorno uspořádal v roce 1969. V této práci kritizovali frankfurtští teoretici empiričtější a kvantitativnější přístupy k sociální teorii, zejména *Popperovo pojetí empiricismu a hodnotově neutrální vědy. Proti Popperovi obhajovali své vlastní spekulativnější a více politizované pojetí sociálního výzkumu.

Jürgen Habermas: emancipace a veřejná sféra

Jürgen Habermas, který byl Adornovým a Horkheimerovým žákem, vytvořil v šedesátých letech objemný soubor prací založených na hegelovsko-marxistických idejích. V následujících odstavcích se budeme zabývat jeho ranými pracemi. Jeho pozdější práce ze sklonku sedmdesátých let a z pozdější doby, kdy se postupně odklonil od marxismu, jsou probírány ve 13. kapitole na s. 368. Kromě toho se ve 4. kapitole na s. 180 věnujeme Habermasovým spisům o hermeneutice.

Ve své průkopnické knize *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962) Habermas historizoval Adornovu a Horkheimerovu analýzu kulturního průmyslu. Ukázal, že buržoazní společnost na sklonku 18. a v 19. století se vyznačovala vzestupem *„veřejné sféry", která stála mezi občanskou společností a státem a působila jako prostředník mezi veřejnými a soukromými zájmy. Příslušníci středních tříd mohli utvářet veřejné mínění, vyjadřovat své potřeby a zájmy a současně ovlivňovat politickou praxi. Buržoazní veřejná sféra umožnila vznik demokratické diskuse a mínění, které odporovalo státní moci a mocenským zájmům utvářejícím společnost. Našla svůj výraz v početných literárních salonech a kavárnách, novinách a vydavatelských domech, které vzkvétaly v Evropě 18. století.

V dalších kapitolách své knihy Habermas analyzoval přechod od osvícenské a liberální veřejné sféry, která pomohla uskutečnit americkou a francouzskou

revoluci, k veřejné sféře ovládané médii ve vývojové fázi, kterou nazývá „kapitalismus státního blahobytu a masové demokracie". Ve shodě s Adornem a Horkheimerem se domníval, že tento proces dokládá skutečnost, že veřejné sféry se zmocnily obří korporace a proměnily ji z místa racionální debaty v místo manipulující spotřeby a pasivity. Veřejné mínění se přesunulo od *kritického* souhlasu vyrůstajícího z diskuse a přemítání k uměle *vykonstruovanému* souhlasu založenému na zásazích mediálních odborníků a na průzkumech veřejného mínění. Podle Habermasova názoru se účast jedince na veřejné diskusi roztříštila a proměnila v politické představení, při němž občané-konzumenti pasivně přijímají zábavu a informace. Občané se stávají diváky mediálních prezentací, které redukují publikum na příjemce zpráv a novinek.

Habermasovi kritici tvrdili, že má sklon idealizovat veřejnou sféru 18. století – staví se nevšímavě k tomu, že vytěsňovala některé hlasy – a zanedbávat různé lidové a ženské veřejné sféry, které existovaly souběžně s buržoazní třídou (viz studie v: Calhoun, 1992, a Kellner, 2000). Přesto však Habermas správně poukazuje na to, že v období revolucí v 18. století skutečně vznikla veřejná sféra a umožnila přinejmenším některým členům občanské společnosti podílet se na politické diskusi a organizovat boj proti nespravedlivé státní moci. Habermas poukazuje na stále významnější úlohu médií v politice a na to, jak komerční síly kolonizují tuto sféru s cílem prosadit svoje zájmy.

Habermasova osobitá verze kritické teorie zavedla prvky lingvistické filozofie a empirické sociologické teorie, které starší členové frankfurtské školy ignorovali. Ve svém druhém velkém pojednání *Erkenntnis und Interesse* (1968) rozlišoval mezi tím, co označoval jako tři typy „kognitivních zájmů" ve vědě: (1) „technický" zájem o ovládání a objektivní kauzální vědění, který se uplatňuje v přírodních vědách; (2) „praktický" zájem o hermeneutické historické porozumění, který se uplatňuje v humanitních vědách; a nakonec (3) *„emancipační" zájem soustředěný na kolektivní sociologické sebepoznání, který se uplatňuje v kritických sociálních vědách. Habermas byl přesvědčen, že emancipační zájem kritické sociální vědy spojuje dohromady zájem přírodních věd o kauzální vysvětlení se zájmem humanitních věd o historické a interkulturní porozumění. Podle jeho modelu se kritická sociální věda domnívá, že teoretické ideje skutečného poznání sociálního života jsou vnitřně svázány s praktickým usilováním o spravedlnost v politickém životě. Příkladem tohoto pojetí emancipačního sociologického vědění bylo podle Habermase Marxovo pojetí kritiky ideologie a *Freudovo pojetí psychoanalýzy jako prostředku, který překonává represivní patologické formy vědomí. Marxistická kritika ideologie i freudovská psychoanalýza představovaly formy kognitivního osvobození od donucovacích a iluzorních struktur komunikace.

Od sedmdesátých let však Habermas ve svých dílech ustoupil od některých ústředních prvků této teze. Nejzřetelnější roztržka s frankfurtskou školou se objevila ve dvousvazkové práci *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981a, 1981b), kterou se budeme podrobně zabývat ve 13. kapitole.

Západní marxismus od šedesátých let do současnosti

Při pohledu na oblast kritické teorie je patrná jistá různorodost projektů, které jen volně spojuje zájem o interdisciplinární analýzu a o radikální sociální kritiku. V šedesátých letech 20. století začala být kritická teorie doplňována o novější formy marxismu a také o akademičtější formy úvah. V tomto období se objevily čtyři zřetelné myšlenkové proudy. Prvním z nich je práce Herberta *Marcuse ve Spojených státech. Druhým je rozrůstání *existencialistického a autonomistického marxismu ve Francii a v Itálii. Třetím je zrod *„strukturalistického" a „analytického" marxismu v sedmdesátých letech. Čtvrtým je vzestup „kulturálních studií" ve Velké Británii a v USA, který nastal na sklonku sedmdesátých let. Postupně se budeme zabývat každým z těchto čtyř proudů.

Herbert Marcuse: *Jednorozměrný člověk*

Herbert Marcuse byl jedním z prvních členů frankfurtské školy. V roce 1934 emigroval do USA, za druhé světové války pracoval pro americkou výzvědnou službu a potom působil na ministerstvu vnitra. Po válce zůstal v USA, věnoval se akademické dráze a v šedesátých letech se z něj stal guru americké nové levice. Vzděláním byl filozof a jeho první kniha *Reason and Revolution* (1941) uvedla anglicky mluvící čtenáře do Hegelova dialektického myšlení a pojednávala o jednotě teorie a praxe. Jeho další kniha, *Eros and Civilization* z roku 1955, kombinovala marxismus s Freudovými psychoanalytickými myšlenkami. Marcuse v tomto textu kladl důraz na různorodé sexuální osvobození, na hru, utopickou touhu a kultivaci estetického étosu. Předjímal tak kontrakulturu šedesátých let.

V knize *Jednorozměrný člověk* (One-dimensional man, 1964) Marcuse rozvíjel teorii o úpadku revolučního potenciálu v kapitalistické společnosti a o vývoji nových forem sociální kontroly. Marcuse tvrdil, že „rozvinutá indus-

Od sedmdesátých let však Habermas ve svých dílech ustoupil od některých ústředních prvků této teze. Nejzřetelnější roztržka s frankfurtskou školou se objevila ve dvousvazkové práci *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981a, 1981b), kterou se budeme podrobně zabývat ve 13. kapitole.

Západní marxismus od šedesátých let do současnosti

Při pohledu na oblast kritické teorie je patrná jistá různorodost projektů, které jen volně spojuje zájem o interdisciplinární analýzu a o radikální sociální kritiku. V šedesátých letech 20. století začala být kritická teorie doplňována o novější formy marxismu a také o akademičtější formy úvah. V tomto období se objevily čtyři zřetelné myšlenkové proudy. Prvním z nich je práce Herberta *Marcuse ve Spojených státech. Druhým je rozrůstání *existencialistického a autonomistického marxismu ve Francii a v Itálii. Třetím je zrod *„strukturalistického" a „analytického" marxismu v sedmdesátých letech. Čtvrtým je vzestup „kulturálních studií" ve Velké Británii a v USA, který nastal na sklonku sedmdesátých let. Postupně se budeme zabývat každým z těchto čtyř proudů.

Herbert Marcuse: *Jednorozměrný člověk*

Herbert Marcuse byl jedním z prvních členů frankfurtské školy. V roce 1934 emigroval do USA, za druhé světové války pracoval pro americkou výzvědnou službu a potom působil na ministerstvu vnitra. Po válce zůstal v USA, věnoval se akademické dráze a v šedesátých letech se z něj stal guru americké nové levice. Vzděláním byl filozof a jeho první kniha *Reason and Revolution* (1941) uvedla anglicky mluvící čtenáře do Hegelova dialektického myšlení a pojednávala o jednotě teorie a praxe. Jeho další kniha, *Eros and Civilization* z roku 1955, kombinovala marxismus s Freudovými psychoanalytickými myšlenkami. Marcuse v tomto textu kladl důraz na různorodé sexuální osvobození, na hru, utopickou touhu a kultivaci estetického étosu. Předjímal tak kontrakulturu šedesátých let.

V knize *Jednorozměrný člověk* (One-dimensional man, 1964) Marcuse rozvíjel teorii o úpadku revolučního potenciálu v kapitalistické společnosti a o vývoji nových forem sociální kontroly. Marcuse tvrdil, že „rozvinutá industriální společnost" vytváří falešné potřeby, které vážou jedince k současnému systému výroby a spotřeby. Podle této argumentace kultura masových médií, reklama, průmyslový management a liberální diskurz reprodukují stávající systém a pokoušejí se potlačit kritiku a opozici. Výsledkem je „jednorozměrný" svět myšlení a chování, z nějž se začíná vytrácet schopnost kritického myšlení. Marcuse zde zpochybnil dva základní předpoklady ortodoxního marxismu: myšlenku proletariátu jako spolehlivého zdroje revolučního odporu a myšlenku nevyhnutelnosti zhroucení kapitalismu. Marcuse nespatřoval revoluční sílu výhradně v dělnické třídě, ale za zdroj opozičního myšlení a chování považoval spíše nejednotné síly menšin, radikální inteligence a lidí stojících na okraji vyznačující s tím, co nazýval „velké odmítnutí". Když stará levice doktrinářsky a puritánsky přijala sovětský marxismus, nová levice pod Marcusovým vlivem spojila kritický marxismus s myšlenkami zastupitelské demokracie a s otevřeností vůči různým pluralitním spojenectvím; přijala sociální hnutí související s otázkami rasy, pohlaví, sexuality, míru a životního prostředí. Marcuse neúnavně kritizoval „rozvinutou industriální společnost" s průvodním militarismem, rasismem, sexismem, imperialismem a násilným koloniálním vměšováním do záležitostí rozvíjejících se zemí takzvaného třetího světa (viz také Marcuse 1968, 1969, 1998a, 1998b).

Francouzský a italský marxismus

„Existencialistický marxismus" se rozvíjel ve Francii v padesátých a šedesátých letech pod vlivem Jeana-Paula *Sartra a spojoval v sobě filozofii, politiku a literární teorii (viz dále Poster, 1975). *Existencialistický marxismus vycházel ze Sartrova pojetí svobody a soustředil se na utrpení a touhy konkrétních jedinců, na které pohlížel jako na zranitelné a smrtelné bytosti. Ve své *La Critique de la raison dialectique* (1960) spojil hegelovsko-marxistické pojmy odcizení a třídního vědomí s vlastní existencialistickou filozofií etické svobody autonomního lidského subjektu. Socialismus z tohoto pohledu umožnil opětovné sloučení „třídy o sobě" s „třídou pro sebe" neboli, řečeno s Hegelem, spojení „ducha" a „existence". Ve stejném období se Sartre zastával doktríny Frantze *Fanona o revolučním násilí utiskovaného lidu v alžírské válce za nezávislost proti Francii. Sartre vyvolal značnou polemiku a stal se terčem kritiky francouzského liberálního sociálního filozofa Raymonda *Arona.

V květnu roku 1968 ovládli radikální studenti pařížské univerzity a spojili se s dělníky v generální stávce, která otřásla samolibostí rozvinuté kapitalistické společnosti, přesvědčené o vlastní odolnosti vůči nepokojům a protestům. Francouzští aktivisté roku 1968 našli inspiraci v neomarxistických myšlenkách

*fenomenologického teoretika Henriho *Lefebvra (1947, 1974), který stejně jako Bloch rozvíjel kritiku každodenního života. Dalším podnětem se stala práce Guy *Deborda, který byl autorem knihy *The Society of the Spectacle* (1967) a ústřední postavou anarchistického situacionistického hnutí, které prosazovalo revoluční alternativy spotřebitelského eskapismu a okázalého odvrácení od bídy. V této době se mnoho mladých francouzských intelektuálů přiklonilo k novým formám marxismu. Byli mezi nimi i Jean Baudrillard a Jean-François *Lyotard. Ten se později stal součástí *poststrukturalistického a *postmodernistického hnutí, jež překročilo hranice marxismu. Baudrillardovy rané práce, ovlivněné Georgem *Bataillem a dalšími nekonformními mysliteli, rozvíjely neomarxistickou kritiku konzumní společnosti a zkoumaly různé utopické alternativy (více viz Kellner, 1989b). V sedmdesátých letech však Baudrillard prohlásil, že zrod nové postmodernity vyžaduje zcela jiné formy teorie a politiky a rozešel se s marxismem (další rozbor Baudrillardovy práce najdete ve 12. kapitole na s. 350).

V Itálii se v sedmdesátých letech vyvinula forma marxismu označovaná jako „autonomistický marxismus". Soustředila se zejména kolem práce Antonia *Negriho (1976). Autonomistický marxismus usiloval o vytvoření revoluční politiky mimo oficiální evropské komunistické strany, které považoval za zkompromitované reformistickými postoji. Harry Cleaver (1979) kritizoval frankfurtskou školu a další formy západního marxismu za to, že zveličovaly moc kapitalistické hegemonie a podceňovaly sílu opozice dělnické třídy. Tento názor se objevuje i v knize Michaela Hardta a Antonia Negriho *Empire* (2000), která představuje rozpory globalizace z hlediska logiky „říše" a zápasů „davu". Hardt a Negri představují zrod „říše" v podobě suverenity, hospodářství, kultury a zápasu, které otevírají nové tisíciletí nepředvídatelnému toku politických překvapení a nepokojů.

Strukturální a analytický marxismus

V reakci na existencialistický marxismus rozvinul Louis *Althusser školu „strukturalistického marxismu", která byla částečně ovlivněna francouzskou *strukturalistickou teorií (budeme se jí zabývat v 9. kapitole). Althusser byl členem francouzské komunistické strany a tvrdil, že marxismus poskytl „vědecký" pohled na kapitalismus a umožnil revoluční přechod k socialismu. Ve svých knihách *Pour Marx* (1965) a *Lire le Capital* (1970) analyzoval vazby mezi strukturou hospodářství, státu a ideologie ve vztahu k materiálním podmínkám výroby, které byly v konečném důsledku určující silou všech oblastí sociálního života. Althusser, stejně jako Lukács, představoval marxismus jako teorii „totality" kapitalistické společnosti a historie. Trval však na tom, že Marx ve svých pozdějších spisech o ekonomii dospěl k ostré „epistemologické roztržce" s Hegelem. Althusser podrobil zdrcující kritice všechny hegelovské a „idealistické" prvky, které pronikly do západního marxismu. Prosazoval to, čemu říkal „teoretická praxe", a zastával se relativní nezávislosti teorie na „ideologických státních aparátech". Althusserova odnož marxismu ovlivnila mimo jiné slovinského teoretika Slavoje Žižeka, který kombinoval strukturalistický marxismus s *Lacanovou psychoanalytickou teorií (viz 8. kapitola, s. 251).

Althusserův vysoce abstraktní marxismus se stal předmětem kritiky zejména ze strany britského socialistického historika E. P. *Thompsona (1978). V osmdesátých letech se však v anglicky mluvícím světě rozvinula další akademická forma marxismu, označovaná jako „analytický marxismus". Stejně jako Althusserovy práce také analytický marxismus bránil vědu a empirický výzkum proti hegelovské idealistické filozofii. Vlivná práce G. A. *Cohena *Karl Marx's Theory of History: A Defense* (1978) se zastávala striktně *funkcionalistického chápání historického materialismu. Jon *Elster v knize *Making Sense of Marx* (1985) tvrdil, že Marxovu metodologii je možné pochopit jen z hlediska metodologického individualismu a *teorie racionální volby. Marxistické pojetí třídy a kapitálu je analyticky zpracováno v díle Erika Olina Wrighta (1978) a Johna Roemera (1981). Cohen kladl důraz na Marxovo rozlišení mezi „výrobními silami a vztahy", které se objevilo v *Předmluvě ke kritice politické ekonomie* z roku 1859 (citujeme z ní na s. 78). Cohen se soustředil zejména na Marxovo tvrzení, že v určitých fázích vývoje výrobního způsobu začnou být výrobní síly „omezovány" výrobními vztahy. Podle Cohenova funkcionalisticko-ekonomického chápání Marxe dojde k revolučnímu přechodu k novému výrobnímu způsobu tehdy, když stávající výrobní vztahy již nejsou funkční a nestačí pro plynulé rozšiřování výrobních sil. Kapitalismus z tohoto pohledu rozbíjí omezení starého feudálního řádu. Komunismus je zase ze své podstaty určen k tomu, aby rozbil kapitalistická omezení, jež stojí v cestě dalšímu rozvoji výrobních sil.

Kulturální studia ve Velké Británii a v USA: vliv marxismu

Rozmanité přístupy, které se v anglofonním světě začaly označovat jako „kulturální studia", se poprvé objevily ve Velké Británii v šedesátých letech 20. století v době široce rozšířených sympatií vůči socialismu. Historické formy

analyzované v raných fázích britských kulturálních studií v padesátých letech pojmenovaly poměry v období, kdy ve velké části Evropy panovalo značné napětí mezi starší kulturou dělnické třídy a novějšími komerčními typy populární kultury vyvěrajícími z amerického kulturního průmyslu. Původní projekt kulturálních studií, který rozvíjeli Richard *Hoggart, Raymond *Williams a E. P. *Thompson, se pokoušel uchránit kulturu dělnické třídy proti náporu komerční masové kultury. Thompsonovo zkoumání historie zápasů britské dělnické třídy a Hoggartova a Williamsova obrana kultury dělnické třídy byly součástí socialistického projektu, který považoval průmyslový proletariát za sílu působící ve prospěch rovnostářské sociální změny. Williams a Hoggart podporovali projekty vzdělávání dělnické třídy a kulturální studia považovali za nástroj sociálního pokroku.

Thompsonovy, Hoggartovy a Williamsovy útoky na amerikanismus a komercialismus na přelomu padesátých a šedesátých let byly částečně souběžné s ranou prací frankfurtské školy. Britští autoři však valorizovali dělnickou třídu, která byla podle názoru frankfurtské školy poražena evropským fašismem a neschopná zotavit se jako sjednocená třídní síla. O něco později se ve Velké Británii v Centru pro soudobá kulturální studia při University of Birmingham objevila druhá vlna kulturálních studií, kterou vedl britský teoretik jamajského původu Stuart *Hall (Hall et al., 1980). Birminghamská škola navázala na Hoggartovu, Thompsonovu a Williamsovu tradici „kultury a společnosti" a na frankfurtskou školu. Nakonec však otevřela cestu populističtější „postmoderně" v kulturálních studiích.

Birminghamští učenci rozvíjeli řadu kritických přístupů analýzy a interpretace kulturních artefaktů (viz McGuigan, 1992; Kellner, 1995). Začali se soustředit na vzájemnou souhru vyobrazení třídy, genderu, rasy, etnické a národní příslušnosti v kulturních textech i v mediální kultuře. Jako jedni z prvních se soustředili na to, jak publikum aktivně interpretuje mediální kulturu v různých souvislostech, a analyzovali faktory, kterými se řídila reakce publika. Využili Gramsciho model hegemonie a kontrahegemonie a určili prvky dominance i prvky rezistence, boje a kreativity.

Stejně jako frankfurtská škola také britská kulturální studia dospěla k závěru, že masová kultura sehrála významnou roli při integraci dělnické třídy do stávající kapitalistické společnosti a že masový konzum představoval nový způsob kapitalistické hegemonie. Obě tradice současně určily síly odporu vůči kapitalistické společnosti a frankfurtští teoretici i časní předchůdci britských kulturálních studií, zejména Raymond Williams, spatřovali ve vysoké kultuře, avantgardním výtvarném umění a literatuře kritické nástroje ke zlepšení politického vědomí. Na rozdíl od frankfurtské školy však pozdější britští autoři valorizovali prvky rezistence v populární kultuře médií a ve způsobu, jímž publikum užívalo mediální artefakty. Naproti tomu frankfurtská škola měla až na výjimky sklony považovat masovou kulturu za nediferencovaný a homogenizovaný nástroj dominance – a tento rozdíl později významně rozdělil obě tradice.

Kromě studia kultury pracující třídy se birminghamská škola soustředila také na potenciál subkultury mládeže odolávat hegemonním formám kapitalistické společnosti. Britští badatelé sledovali, jak populární kultura umožnila osobitou identifikaci mládeže a jisté formy skupinové příslušnosti, jež mohly potenciálně působit proti hegemonním formám. Studovali způsoby přizpůsobení se dominantní politické ideologii v oblékání a stylu bílých příslušníků střední třídy. Ukázali také, jak si různé subkulturní skupiny mohou vytvořit vlastní styl a identitu a odolávat těmto formám. Poukázali například na černošské nacionalistické subkultury, na punkové hnutí a na asijské a jamajsko-britské formy etnického nesouhlasu (srov. Hall a Jefferson, 1976; Hebdige, 1979). Naproti tomu v rané frankfurtské škole se kulturou mládeže jako podstatnou politickou silou zabýval jedině Marcuse.

S kulturálními studii souvisí ještě jeden problém, a to že se jen vzácně zabývala modernistickými a avantgardními estetickými hnutími. Ve své snaze legitimizovat studium populární kultury projevovala sklon odvracet se od takzvané vysoké kultury a zanedbávat potenciálně stejně významnou opoziční dynamiku „pokročilejších" forem výtvarného umění, hudby a literatury. Tímto postupem se vystavovala riziku, že rozdělí oblast kultury na „elitní" a „populární" a pouze tím převrátí pozitivní a negativní význam staršího dělení na „vysokou" a „nízkou" kulturu. Měli bychom si uvědomit, že avantgardní hnutí na počátku 20. století, například expresionismus, dada a surrealismus, usilovala o rozvoj kulturních forem, které by vnesly revoluční prvky do společnosti, a že přístup k avantgardním prvkům modernistického umění nebyl vždy jen výsadou dominantních sociálních tříd a skupin (srov. Bürger, 1974; Huyssen, 1986).

Britská kulturální studia měla již od svého počátku složitý vztah k marxismu. Přestože Stuart Hall (1983) a Richard Johnson (1987) zakotvili kulturální studia v marxistickém modelu koloběhu kapitálu (výroba–distribuce–spotřeba–výroba), Hall a ostatní badatelé se nedrželi soustavně ekonomické analýzy. Mnozí badatelé britských a severoamerických kulturálních studií od osmdesátých let do současnosti měli sklony zcela se odvrátit od politické ekonomie. Přestože Hall prohlásil, že stejně jako Gramsci by ani on nikdy nepopíral „rozhodující jádro ekonomické aktivity" (1988, s. 156), dalo by se namítat, že Hall dostatečně nezačleňuje do svého díla ekonomickou analýzu. Například se domnívá, že součástí nové „globální postmoderny" je pluralizace kultury. Naznačuje, že kultura se otevírá okrajovým jevům, rozdílům a hlasům, jež byly vytlačovány ze západní kultury. V militantnějším duchu frankfurtské školy by se dalo namítnout, že globální postmoderna představuje

také šíření globálního kapitalismu do prostoru nových mediálních technologií a že šíření informací a zábavního průmyslu představuje mocný zdroj kapitalistických výdělků a sociální kontroly. Globální ekonomická a sociální směna nepochybně přináší mnohé možnosti pro kulturní komunikaci a podrývání dominantních mocenských struktur. Musíme si ovšem také uvědomit, že taková směna může být limitována nadnárodními korporacemi, které se stávají mocnými politickými a kulturními arbitry, v jejichž zájmu není rozšiřovat možnosti kulturního vyjádření, ale spíše je omezovat (srov. Best a Kellner, 2001; Kellner, 2003). Další diskuse o těchto otázkách najdete ve 12., 13. a 14. kapitole.

Neoliberální obrat v hospodářské politice většiny vlád rozvinutého „prvního světa", k němuž došlo v osmdesátých letech, znamenal vážnou krizi pro levici. Tato obava dosáhla vrcholu se zhroucením komunismu v sovětském východním bloku a v revolucích roku 1989. Otázky, jež tento vývoj klade před marxismus, jsou probírány ve 20. rámečku v této kapitole a ve 34. rámečku ve 13. kapitole.

RÁMEČEK 20 **Marxismus v devadesátých letech: reakce na zhroucení komunismu**

Sedmdesátá léta 20. století přinesla západnímu marxismu mnohé debaty a proměny. V roce 1973 napsal Habermas studii o "„krizi legitimity" v „pozdním kapitalismu". Tvrdil, že poválečná sociálnědemokratická politika přerozdělování bohatství v západoevropských státech již nemůže obhájit svou opodstatněnost vzhledem k základním tendencím kapitalistické ekonomiky (Habermas, 1973). V osmdesátých letech se však západoevropské ekonomiky vzpamatovaly ze sporů sedmdesátých let a vlády začaly prosazovat neoliberální politiku volného trhu, takže problém „legitimity" v kapitalismu ustoupil z popředí veřejného zájmu. Politické vášně vychladly a nastalo období konzervatismu. Zhroucení komunismu ve východní Evropě a rozpad Sovětského svazu na přelomu osmdesátých a devadesátých let byly předzvěstí posunu akademické sociální vědy od marxismu k novějším formám "postmodernistických, "poststrukturalistických a multikulturních přístupů a příklonu mnoha bývalých levicově orientovaných teoretiků k liberální teorii i politice.

Jeden z typických směrů argumentace nacházíme u Aronsona (1995), který tvrdil, že marxismus zakotvený v 19. století se může jen obtížně přizpůsobit změněným podmínkám končícího 20. století. Aronson je toho názoru, že marxismus se příliš úzce soustředil na ekonomické faktory a otázky třídy a nikdy patřičným způsobem neuchopil charakteristické otázky 20. století, a sice otázky genderu, rasy, sexuality a dalších forem exkluze. Klasické marxistické naděje vkládané v revoluci byly spjaty s historickými silami své doby. Jakmile však byly poraženy politické strany a sociální třídy, které se staly základem naděje marxismu,

a původní doktríny již nestačily pojmout komplexní realitu, bylo podle Aronsona načase opustit marxismus a přijmout nové teorie a politické názory.

Studie Ernesta Laclaua a Chantal Mouffeové *Hegemony and Socialist Strategy*, která poprvé vyšla v roce 1985, pomohla formovat vlivnou verzi „postmarxismu", který kritizoval ortodoxní modely a rozvinul koncepci „radikální demokracie" založené na „nových sociálních hnutích". Pozdější dialog mezi Laclauem, Judith "Butlerovou a Slavojem "Žižekem rekonstruoval projekt západního marxismu na základě poststrukturalistických a multikulturních postojů (Butlerová et al., 2000).

Někteří teoretici se také snažili vysvětlit zhroucení komunismu z hlediska marxistických předpokladů a nastínit budoucnost marxismu po rozpadu Sovětského svazu. Někteří autoři s pomocí marxismu vysvětlovali nedostatky ortodoxního marxismu a příčiny zhroucení Sovětského svazu. Kagarlitsky (1990) argumentoval, že sovětský komunismus zradil marxistické principy, že utlačoval dělnickou třídu, odcizil se jí a tak si vytvořil opozici proti sobě. Podobně Callinicos (1991) tvrdil, že Sovětský svaz se nikdy nerozešel s leninistickými a stalinistickými ortodoxními názory a že bylo nezbytné vrátit se k autentičtějším stylům revolučního marxismu, které reprezentuje Trocki. Jiní zase tvrdili, že Sovětský svaz neudržel krok s technickým rozvojem, takže pohled na zámožnější život v sousedních kapitalistických zemích byl zdrojem rozčarování, opozice a nakonec i povstání (viz Blackburn, 1991; Magnus a Cullenberg, 1995; Callari et al., 1995).

Obecně se má za to, že zhroucení komunismu nelze považovat zjednodušeně za důkaz chybnosti, naivity nebo zastaralosti marxistických myšlenek. Dlouhotrvající politické represe a zhroucení sovětského experimentu vyvolávají závažné otázky o tom, zda jsou marxistické představy o společnosti schopné formovat blaho a prosperitu společnosti a vytvořit morálně oprávněné instituce zajišťující spravedlnost. Tvrdí se, že marxismus nikdy nevytvořil spravedlivé institucionální uspořádání, jež by uznalo a ocenilo individuální ctnosti a individuální morální odpovědnost – zejména proto, že existující morální problémy byly podle marxismu těsně spjaty s kapitalistickým způsobem výroby, a proto byly pouze přechodnou a nadbytečnou fází dějin (srov. Lukes, 1985). Na druhou stranu je nutné zdůraznit, že kdyby se Marx dožil existence skutečných historických režimů, které se opíraly o jeho sociální filozofii, téměř jistě by je *nepodporoval*. Sovětský svaz nelze považovat za skutečně komunistickou společnost v tom smyslu, v jakém o ní uvažoval Marx – tedy jako o „spolku svobodných výrobců", v němž „svobodný rozvoj každého je podmínkou svobodného rozvoje všech" (Marx a Engels, 1848, s. 105). Snad nejpřiléhavěji lze Sovětský svaz popsat jako formu těžce restriktivního, státem ovládaného kapitalismu. Z tohoto důvodu lze tvrdit, že zhroucení sovětského bloku neznamená důkaz, že Marxovy myšlenky jsou pro soudobý svět naprosto bezvýznamné, ale je spíše koncem brutálních deformací Marxových idejí o dějinách a společnosti.

Závěr

Zatímco Marxovo a Engelsovo dílo čerpalo inspiraci v revolučním hnutí roku 1848, na rozvoji a šíření tradice západního marxismu ve 20. století se podílel úspěch bolševické revoluce z roku 1917 a později také kulturní hnutí šedesátých let. Studenti a mladí radikálové na celém světě hledali verzi kritického a revolučního marxismu nezávislého na ortodoxních postojích a kompromisech politických stran a režimů, například Sovětského svazu. Odmítli vědecké typy marxismu a dali přednost otevřenějšímu a méně dogmatickému myšlení. V uplynulých desetiletích byl západní marxismus doplněn a do jisté míry i nahrazen rozmanitějšími formami teorie, například poststrukturalismem, psychoanalytickou teorií, diskurzivní analýzou, feministickou teorií, multikulturalismem a postkoloniální teorií. Přesto i nadále zůstává důležitým proudem soudobé teorie a výzkumu. Autoři jako Lukács, Gramsci, Bloch, Benjamin, Adorno, Marcuse a další neztrácejí na své zajímavosti. Přestože už se netěší stejné míře intelektuální hegemonie, jíž se kdysi těšili v jistých levicových kruzích, jejich spisy zůstávají důležitou součástí nástrojů soudobé sociální teorie. Marxismus i nadále přináší vhled do mnoha současných problémů a krizí – od globalizace až po ekologii, terorismus, imperialismus, moc, technokracii, postmodernismus a informační společnost.

K ZAMYŠLENÍ

1. Jakým způsobem vycházejí západní marxisté z Marxových doktrín? Jakým způsobem se s nimi rozcházejí?
2. Jak lze definovat pojem ideologie? Je všechna ideologie *falešným vědomím*? Pokud ne, proč?
3. V jakém ohledu se kritická teorie frankfurtské školy rozchází s *tradiční teorií* nebo pozitivní vědou?
4. Je kritika masové kultury frankfurtské školy *elitářská*? Nacházíme u modernějších autorů lepší pochopení kulturního života?
5. V jakém smyslu nastal ve 20. a 21. století úpadek marxismu?
6. Znamená zhroucení sovětského komunismu také vyvrácení marxismu?

DOPORUČENÁ LITERATURA

Dobré přehledy západního marxismu jsou *Considerations on Western Marxism* Perryho Andersona (Verso, 1976), *Of Critical Theory and its Theorists* Stephena Bronnera (Routledge, 2002), *Dialectic of Defeat* Russella Jacobyho (Cambridge University Press, 1981), třísvazkový *Main Currents of Marxism* Leszeka Kolakowského (Oxford University Press, 1978), *Lenin, Hegel and Western Marxism* Kevina Andersona

(University of Illinois Press, 1995) a *Time, Labor and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory* Moishe Postonea (Cambridge University Press, 1993).

Klíčovým zdrojem pro Marxovo a Engelsovo klasické pojetí ideologie je *The German Ideology* (Lawrence & Wishart, 1975). Z četných diskusí o tomto pojetí doporučujeme článek Stuarta Halla „The Problem of Ideology: Marxism without Guarantees" v publikaci *Marx: A Hundred Years On*, kterou uspořádala Betty Matthewsová (Lawrence & Wishart, 1983), dále pak doporučujeme Abercombie et al.: *The Dominant Ideology Thesis* (Allen & Unwin, 1980), článek Douglase Kellnera „Ideology, Marxism, and Advanced Capitalism", *Socialist Review*, 42 (Nov.–Dec. 1978), 37–65, a texty Gramsciho a birminghamské školy citované níže. Zajímavou analýzu najdete v *The Dialectic of Ideology and Technology* Alvina Gouldnera (Seasbury Press, 1977) a v Gouldnerově práci *The Two Marxisms* (Macmillan, 1980).

O práci Ernsta Blocha se dočtete v publikaci, kterou uspořádali Jamie Daniel a Tom Molylan: *Not Yet: Reconsidering Ernst Bloch* (Verso, 1997). O využití Blochovy dialektiky ideologie a utopie v soudobých kulturálních studiích se dočtete v článku Frederika Jamesona „Reification and Utopia in Mass Culture", *Social Text*, 1: 130 až 148, a v Jamesonově práci *Late Marxism: Adorno, Or the Persistence of the Dialectic* (Verso, 1990). O Gramscim, ideologii a hegemonii píše Jorge Larrain v *The Concept of Ideology* (Hutchinson, 1979) a v *Marxism and Ideology* (Macmillan, 1983), další informace najdete v knize *Gramsci and Marxist Theory* (Routledge, 1979), kterou uspořádala Chantal Mouffeová, a v knize Carla Bogga *The Two Revolutions: Antonio Eramsin and the Dilemmas of Western Marxism* (South End Press, 1984). Klasické eseje Waltera Benjamina včetně „The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction" (česky „Umělecké dílo ve věku své technické reprodukovatelnosti", in: *Dílo a jeho zdroj*, Odeon, Praha, 1979) uspořádala Hannah Arendtová ve výboru *Illuminations* (Cape, 1970). Jako úvod k Benjaminovi vyzkoušejte studii Graema Gillocha *Walter Benjamin: Critical Constellations* (Polity Press, 2002). Průkopnický typ kulturní kritiky podobné Blochovi a Benjaminovi najdete u Siegfrieda Kracauera: *The Mass Ornament* (Harvard University Press, 1963), který vychází z esejů napsaných původně v Německu ve dvacátých a třicátých letech 20. století.

Dobrý přehled o frankfurtské škole napsal Martin Jay: *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute od Social Research, 1923–1950* (Heineman, 1973) a Seyla Benhabibová: *Critique, Norm and Utopia: A Study of Foundations of Critical Theory* (Columbia University Press, 1986). Doporučujeme také *Marxism and Totality* Martina Jaye (Polity Press, 1984), *Critical Theory, Marxism and Modernity* Douglase Kellnera (Johns Hopkins University Press, 1989), *Introduction to Critical Theory* Davida Helda (Polity, 1990) a *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance* Rolfa Wiggershause (Polity Press, 1994). Dobrý výběr statí frankfurtské školy pořídili Andrew Arato a Eike Gebhardt: *The Frankfurt School Reader* (Continuum, 1976) a Stephen Bronner a Douglas Kellner: *Politics, Culture and Society: A Critical Theory Reader* (Routledge, 1989). Klíčový výbor Adornových statí o kulturním průmyslu *The Culture Industry* uspořá-

dal Jay Bernstein (Routledge, 1991). Doporučujeme také čítanku Briana O'Connora *Adorno Reader* (Blackwell, 2000). Dobrý úvod k Adornovi napsal Martin Jay: *Adorno* (Harvard University Press, 1984) a Simon Jarvis: *Adorno: A Critical Introduction* (Polity Press, 1998). Stručné pojednání o frankfurtské škole v souvislosti s uměním a estetikou najdete v 6. kapitole knihy Austina Harringtona *Art and Social Theory: Sociological Arguments in Aesthetics* (Polity Press, 2004). Sám Adorno se nečte snadno. Pro začátek doporučujeme jeho krátkou knihu *Minima Moralia* (Verso, 1981).

Nejlepším úvodem do raných Habermasových prací je *The Critical Theory of Jürgen Habermas* Thomase McCarthyho (MIT Press, 1978). Dobrý výbor esejů o Habermasovi a veřejné sféře uspořádal Craig Calhoun: *Habermas and the Public Sphere* (MIT Press, 1992). Feministickým pohledem Nancy Fraserové na veřejnou sféru se zabývá 28. rámeček v této knize. Přečtěte si také esej Douglase Kellnera „Habermas, the Public Sphere, and Democracy: A Critical Intervention" v knize *Perspectives on Habermas* (Open Court, 2000), kterou uspořádal Lewis Hahn. O Marcusovi se dočtete v knize Douglase Kellnera *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism* (University of California Press, 1984) a v knize *Marcuse: From the New Left to the Next Left* (University of Kansas Press, 1994), kterou uspořádali John Bokina a Timothy Lukes.

Jako další zdroje informací o marxismu v britských a amerických kulturálních studiích poslouží Stuart Hall et al. (eds.): *Culture, Media, Language* (Hutchinson, 1980) a *On Ideology*, kterou uspořádalo středisko pro soudobá kulturální studia při University of Birmingham (Hutchinson, 1978). Přečtěte si také článek Richarda Johnsona „What is Cultural Studies Anyway?" v *Social Text*, 16 (1986/1987), *Cultural Populism* Jima McGuigana (Routledge, 1992), *Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics between the Modern and the Postmodern* Douglase Kellnera (Routledge, 1995) a *Cultural Studies and Beyond* Ioana Daviese (Routledge, 1995). Užitečnou čítanku uspořádali Meenakshi Durham a Douglas Kellner: *Media and Cultural Studies: Key Works* (Blackwell, 2001). Několik marxistických pohledů na postmodernismus najdete v práci Davida Harveye *The Condition of Postmodernity* (Blackwell, 1989), v knize Frederika Jamesona *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism* (Verso, 1991), v knize Alexe Callinicose *Against Postmodernism* (Polity Press, 1990), v práci Stevena Besta a Douglase Kellnera *Postmodern Theory: Critical Interrogations* (Macmillan, 1991) a v knize Stevena Besta a Douglase Kellnera *The Postmodern Adventure: Science Technology, and Cultural Studies at the Third Millenium* (Routledge, 2001). Další tituly jsou uvedeny v doporučené literatuře ke 12. a 13. kapitole.

INTERNETOVÉ STRÁNKY

Marxistický internetový archiv na adrese www.marxist.org/archive/marx je dobrým zdrojem s vyhledáváním a odkazy na Marxovy texty.

Vyčerpávající biografii s částmi hlavních prací Györgyho Lukácse najdete na adrese www.marxist.org/archive/lukacs.

Na adrese www.marxist.org/archive/gramsci je úvod do Gramsciho života a myšlení s odkazy na výběry z jeho klíčových textů.

Illuminations: na adrese www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/illumina%20Folder/index.html najdete odkazy na eseje, úryvky a články soudobých autorů o frankfurtské škole a jejím odkazu.

Herbert Marcuse: na adrese www.marcuse.org/herbert jsou stránky, které udržuje jeden z jeho vnuků. Najdete tam životopis, archiv nejdůležitějších prací a texty o jeho odkazu.